

ՇՈՒՇՈՒՑ—ԹԱԻՐԻՁ *)

(Ճանապարհորդական նկատողութիւններ)

III

Մտնում ենք Հասանօվի ձորը: Ձորի սկզբում երևում է Մելիքը թուրքաբնակ գիւղը:

—Այդ գիւղն էլ պատկանում է Ալաջիչայի Ղահրաման-խանին, — բացատրում է չարվազարը: — Խանն ապրում է հրէն այն սպիտակ տանը, որ այստեղից երևում է դէպի Արազի կողմը: Հէնց մեզ պատահած աւազակները պատկանում են այդ խանին, որը միշտ իր մօտ ապաստան է տալիս Ռուսաց հողից փախած զաչաղներին:

Երկու տարուց յետոյ, երբ կովկաս էի վերադառնում միևնոյն ճանապարհով, այդ Մելիքը գիւղը բոլորովին աւերակ զրտայ: Նասրէգզին Շահի մահից յետոյ Ղահրաման-խանը, ինչպէս յայտնի է, ապստամբում է, և կռավարութեան զօրքերը նրան զսպելու նպատակով գալիս են և խանապատկան գիւղերը հրդեհում:

Հասանօվի ձորն ութ ժամուայ ճանապարհ է: Այստեղ դուք կը հանդիպէք միաժամանակ և՛ Ռազմավիրական ճանապարհի փայրենի վեհութեան և Դիլիջանի գեղանկար, մեղմ տեսարաններին: Հասանօվի մի մասը նեղ կիրճ է:

Մտնում ենք քարերի աշխարհը: Ամենը տեղ քար է, գորշ, սև քար: Ամեն քայլափոխում մռայլ ծերպեր, բուրգանման քերծեր, նեղլիկ ձորակներ, անտակ անդունդներ... Աջ և ձախ դէպի ամպեր են բարձրանում լեռի և սեպաձև ժայռեր, վերև

*) Տես Մուրճ № 1:

նայելիս մարդու գլուխ պտտւում է, աչքերը մթնում: Ճանապարհը բնկած է աջ ժայռի կրծքով, ձախ կողմը ոչնչով պաշտպանուած չէ. մի անզգայ Քայլ, և իսկոյն կը գլորուես գէպի անդունդը: Խելացի և այս տեսակ կածաններին վարժ ձիերը զգուշութեամբ քայլում են. երբեմն նրանց սմբակներին տակից քարերի կոյտերը շառաչելով թափւում են և անյայտանում մթին ձորի մէջ:

Չորի գետակը միշտ կատաղած է: Փրփուրն երեսին նա յարձակւում է տեղ-տեղ կուտակուած քարերի վրայ և չը կարողանալով խորտակել ամբակութեւք ակոյաններին, բարձրաձայն մոնչում է և վեր-վեր բարձրանալով թափթփւում է ըսպիտակ մանր ջրվէժներով:

Երկու ժամ շարունակւում է կիրճը. յետոյ նա այնքան է նեղանում, որ հինգ ձիււոր շարքով հազիւ կարողանան անցընել. վերելից երկնքի միայն մի նեղ շերտ է երևում: Մեր անցնելու ժամանակ կիրճը պահ մի մթնեց.— ապառաժների թագաւոր արծիւն էր, որ սաւառնում էր երկնքում:

Կիրճը յանկարծակի լայնանում է և ձորի կերպարանք ըստանում: Կէսօրից երկու ժամ անց է, պէտք է կանգ առնել. սակայն ձորի մէջ տեղ չը կայ գիշերելու, ստիպուած ենք բարձրանալ Մսրքեանդ թուրքաբնակ գիւղը, որ գետեղուած է աջակողմեան սարի վրայ: Մի ամբողջ ժամ բարձրանում ենք ուղղաձիգ սարի լանջով. ձիերն առջից գնում են, մենք էլ պոչից բռնել ենք, որ ներքև չը գլորուենք: Մեծ չարձարանքով մի կերպ տեղ ենք հասնում: Եւ այսպիսի ճանապարհով գիւղացիները ամեն օր երթեկութիւն են անում...

Հրեւասէր գիւղացին մեզ պատում է այս գիւղին յատուկ անուշահոտ մեղրո՞վ: Ճաշից յետոյ գնում եմ զբօսնելու մօտակայ այգում, ուր կան խոյանման գերեզմանաքարեր: Շատ քարերի վրայ տեսայ հայերէն արձանագրութիւններ. ուրեմն այստեղ մի ժամանակ հայեր էին ապրում:

Դուրս եկայ այգուց և նստեցի ձորի գլխին մի մեծ քարի վրայ: Գիշերը վրայ է հասնում հարաւային երկրներին յատուկ արագութեամբ: Անա շուաքը բարձրացաւ դիմացի սեպածև ժայռի վրայ, ամբողջովին ծածկեց նրան: Հեռաւոր հորիզոնում երևացող սարերն իրանց կապտագոյն չղարչը փոխարինում են սևի: Երկնքի վրայ մէկ-մէկ սկսում են երևալ աստղերը, որոնք սկզբում պլպլում են թոյլ, դալուկ լոյսով, ասես ահա քամին նրանց կը հանդցնէ: Չորի խորքում ջրաղացի դռնից երևում է փոքրիկ կրակ: Չորս կողմն ոչ մի ձայն չէ լսւում, միմիայն չղջիկն աննշմարելի կերպով գլխիս վրայ գործում է գողգոջիւն:

թեկերով իր միասեական թոփշները: Գիշերը հասաւ, ձորի գետակն աւելի աղմկալից դարձաւ:

Հետեւեալ օրը նորից իջնում ենք ձորը՝ ճանապարհը շարունակելու: Ձորի ձախակողմեան լեռները պատած են անտառներով, սակայն ածխագործները մեծ վնասներ են հասցրել նրան: Երբեմն կուսական այդ ծմակներին փայտհատի կացինը չէ խնայում նոյնիսկ ձորում բուսած ընկուզենիներն ու տնջրերները (чинаръ): Ձորի վերջին կայ մի հոյակապ, սրբատաշ մեծ քառակուսի քարերից կառուցած կիսաւեր քարվանսարայ: Այսպիսի քարվանսարաներ տեսել եմ եւ՝ Ջուլֆայի ճանապարհին: Սրանք եւ Խոզդաֆերիների հին կամուրջը մի ժամանակի գործ պէտք է լինեն, որովհետեւ ոճը միատեսակ է: Այս հպարտ շինութեան մօտ կուչ է եկել մի խղճուկ, ցեխապատ շինութիւն, կարծես, սիմբօլական նշան արդի Պարսկաստանի եւ անյաճ-գնացած օրերի... Թէյատուն է այս. սամօլարը խուլ անկիւններն էլ է մուտք գործել: Բերում են մեզ համար թէյ, մուգ եւ շատ քաղցր, ինչպէս սովոր են պարսիկները խմելու, փոքրիկ եւ մէջքը նեղ—«կօրսէտաւոր» բաժակների մէջ:

Մեր գէմ կանգնած է ձիւնադալաթ Իլդընա սարը, որի լանջով ընկած է ճանապարհը: Երկու ժամուայ ընթացքում բարձրանում ենք սարն ի վեր: Այս տեղից, ինչպէս հաւատացրեւում է չարվադարը, երևում է Քիրսը: Անցնում ենք կանաչապատ լանջերով: ձիւնի դօտին շատ հեռու է մեզանից: Օդն այնքան թափանցիկ է, որ ձորի մէջ հոսող գետակի ձայնը պարզ ականջից է հասնում: Ահա մօտակայ լեռներից փչեց թարմ եւ կենսարար մեղմ քամին, իր հետ բերելով խոտերի եւ ծառերի բուրմունքը, մարդկային բնակչութիւնից հեռու, լայն եւ ազատ տարածութեան շունչը, որ քաղցր է եւ թանկագին, քան քաղաքների բոլոր զուարճութիւնները: Այս կենսարար օդը գթատառ մօր ձեռքի պէս զուրգուրում է երեսդ եւ նեարդերդ բուժում...

Տափարակ երկրում ապրող մարդիկ հաւատացնում են, թէ բարձր սարեր տեսնելիս նրանք անախտրժ տալաւորութիւն են զգում: Իբր թէ սարերը ճնշում են մարդուն, իբր թէ մարդ զգում իր ոչնչութիւնը վիթխարի լեռների եւ տարեւրային աղմկալից երեւոյթների առջեւ:

Սակայն ինձ վրայ, իմ հոգու տրամադրութեան վրայ, ընդհակառակը, լեռները բարերար ազդեցութիւն են անում: Եւ հոգով բարձրանում եմ, երբ սարերի դադաթները եւ ընտելեան վեհութիւնն եմ տեսնում: Իմ մտածողութիւնը պարզ-

ւում է և ամրապնդւում, երբ դիտում եմ, թէ ինչպէս ժայռերը և վազող ջուրն իրար հետ պայքար են մղում:

Սարից իջնում ենք և երկար գնալուց յետոյ հասնում Աղբուլաղ թուրքաբնակ գիւղը: Իմ չարվադարն աղբուլաղցի է, մեզ հրաւիրում է իր տունը:

Այս գիւղում առաջին անգամ տեսնում եմ «օդա», որը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ գոմի շարունակութիւնը. սակայն «օդայի» յատակը մի արշինաչափ բարձր է գոմի յատամից և գոմից բաժանւում է պատով, որը սակայն առաստաղին չէ հասնում, այնպէս որ «օդայից» երևում է ամբողջ գոմը, իսկ սրա հոտերը և տաքութիւնն ազատ մուտք ունեն «օդայի» մէջ: Օդայում «վրթոյաղի» փոխարէն բուխարի է: Աղբուլաղից սկսած արդէն փայտի սակաւութեան պատճառով աթար են վառում:

Նոր էինք տեղաւորուել օդայում, երբ մի խումբ թուրք կանայք եկան և չար ընկան գոմում, օդայի պատի առջև.

— Հաշիմ... անվստահ կերպով չչնջաց նրանցից մէկը:

— Բալի:

— Բարով ես եկել, Հաշիմ (իմ չարվադարի անունն է):

— Բարով կենաս, բաջի:

— Գլխիդ զուրբան, Հաշիմ, մեր մարդից ինչ լուր ունես:

Բանից երևաց, որ իմ չարվադարը և տասնումէկ ուրիշ աղբուլաղցիներ մի քանի շաբաթ առաջ մաքսանենդ սպրանք են տարել Շուշի: Երբ մաքսանենդները Երասխից դուրս գալիս են լինում, ոռւս սահմանապահ զինուորները նկատում են և սկսում են հրացանաձգութիւն թուրքերի վրայ. սպանում են չորս ձի և մի մարդ վիրաւորում, չորս բևեռ սպրանք տանում: Վիրաւորուածը հարցնող կնոջ ամուսինն է լինում, սակայն զինուորների ձեռքը չէ ընկնում, ինչպէս և միւսները:

Բացի մեզանից օդայում կան մի քանի թուրք հիւրեր: Սկսւում է երկար ու բարակ դրոշց, մինչև ընթրիքը կը բերին: Խօսակցութեան զլխաւոր նիւթը, ինչպէս և միւս գիւղերում, դողութեան, դաշաղութեան կամ կրօնական հարցերի մասին է: Շուշեցի թուրքը շատ հմուտ է կրօնական գիտութեան մէջ և մի առանձին սիրով է բացադրում ռամիլի գիւղացիներին զուրանի բովանդակութիւնը:

Վերջապէս ընթրիքը բերին, ինձ և մահմեդականների համար առանձին-առանձին: Մեզ հիւրասիրում են գոմչի մսից պատրաստած «բօզբաշով»: Գոմչի միսն անհամ և ծանրամարս դտայ, բայց թուրքերը մեծ ախորժակով են ուտում: Բոլորուել են մի մեծ ամանի շուրջ և միասին են ուտում, լուս և մըտախոհ:

Ընթրիքից յետոյ թուրքերը կատարում են իրանց նամազը։ Գիւղացիները նամազի յայտնի շարժողութիւններն արագարագ են անում, կարծես, պարտականութիւնից ազատուելու համար և շուտ վերջացնում են աղօթքը։ Այդպէս չէ վարւում շուշեցի թուրքը, նրա շարժումները ծանր են և սահուն, աղօթքի խօսքերն արտասանում է բարձր և մի առանձին շնչով, այնպէս որ նամազը բաւական երկար է տևում։ Նամազը վերջացնելուց յետոյ շուշեցին սկսում է գիւղացիներին սովորեցնել լաւ նամազ անելը և պատուիրում է, որ այնուհետև նրանք լուրջ վերաբերուեն դէպի աղօթքի ծիսակատարութիւնները։

Պատկում ենք քնելու բոլորս միննոյն օգայում։ Իբրև պատիւ անկողինս ձգում են բուխարու մօտ։ Կէս գիշերին յանկարծ դզում եմ, թէ մի ինչ-որ բան խեղդում ինձ։ Ուզում եմ տեղիցս բարձրանալ, ծանրացած գլուխս հագիւ եմ կարողանում շարժուել... օդ չը կալ։ Գոմը և օդան տաք պահելու համար ամեն ծակ ու ծով ծածկել են, նոյնիսկ բուխարու երգիկը մի խորձ խոտ են կոխել, որ ներսը ցուրտ չը մտնի։ Իսկ գոմի բազմաթիւ կենդանիների և օգայի մարդկանց ներկայութիւնը օգը փչացրել է, թթուածին չէ մնացել։ Երևում էր, որ քնած թուրքերը, նոյնիսկ անասունները, նսղւում էին, որովհետև անհանգիստ շարժումներ էին գործում և ծանր շնչում։ Հագիւ կարողացայ ձեռքս մեկնել և երգիկի միջից խոտը հանել... զրսի մաքուր օդը ներս մտաւ և մի քանի բոպէից յետոյ կենդանացրեց բոլորիս։

* * *

Հետեւալ օրը դուրս եկայ գիւղը պտուելու, որովհետև նախօրօք որոշուած էր մի օր Աղբուլաղում հանգստանալ։ Այս գիւղից արդէն ամեն ինչ տարբերւում է։ Լեռները ցածր են և մերկ։ Բուսականութիւնն աղքատ է, տեղ-տեղ երևում են արհեստական տնկած ուռենիներ և կաղամախներ (тополь)։ Գիւղական տները կառուցուած են ամբողջովին հողի երեսի վրայ և նման չեն դարադամի, որի մի մասը գետնի տակ է լինում։ Պատերը թեք են և շինուած գորշ ցեխից։ Տները հիմքի մօտ լայն են, իսկ դէպի շինութեան կատարն աւելի նեղ և ծածկուած են տափակ կտուրով։ Գիւղացիների հագուստն էլ է տարբերւում։ Կանանց չորը, որ համապատասխանում է գերիսիին, կարճ է, հագիւ է հասնում մինչև ծնկները, սրունդները մերկ են մնում, կարծես այս կանայք ցանկութիւն ունեն «դէ-կօլտէ» անել, այն էլ ներքեից։

Տգամարդիկ միշտ հագնում են կապոյտ կտորից կարած չորեր, փափախի փոխարէն դնում են մի տեսակ կո՛ր գլխարկ,

որ կարած է լինում կապոյտ մահուգից և շատ նմանութիւն ունի պարսկական հին սաղափարտին: Թուրքը և պարսիկը իր օրում գտակը զլխից չէ հանում, նոյն իսկ քնած ժամանակը: Այդ վատ սովորութիւնն առաջացնում է զլխի կաշու հիւանդութիւններ: Բացի այդ մահմեդականները—Ժողովրդի ասած—միշտ «զլխից խեղճ» են լինում, այսինքն՝ զլուխը հեշտութեամբ է մրսում:

Գլուխը առք պահելու սովորութիւնը շատ հինուց է մընացել: Յոյն պատմաբան Հերոդոտը (450 թւականին Քրիստոսից առաջ) գրում է, թէ Պելուզեան դաշտում, ուր պարսիկները յաղթութիւն էին տարել եգիպտացիների վրայ, եգիպտացիների և պարսիկների ոսկորները հաւաքել էին և երկու առանձին թմբեր կազմել, պարսիկների գանգերը քարին խփելիս, հեշտութեամբ էին փշուռում, մինչդեռ եգիպտացիներինը աւելի ամուր էին: Գանգերի ամրութեան զանազանութիւնը Հերոդոտը հետեւալ կերպով է բացատրում. եգիպտացիները սովորութիւն ունէին մանկութիւնից զլուխ ածիլել և սովրեցնում էին դիմանալ արեգակի ճառագայթներին, իսկ պարսիկները, ընդհակառակը, ծննդեան օրից սկսած զլուխները միշտ փաթաթած էին պահում:

Եւ Պարսիկները մինչև այժմ պահել են այդ սովորութիւնը: Աղբուլաղում չորս մեծ և քաղցրաջուր աղբիւր կան, որոնցից և ստացել է իր անունը: Դիմում եմ դէպի մօտակայ աղբիւրը, ուր կանայք լողացնում էին ուղիղ աղբիւրի տաշտակի մէջ զիֆտերիտով մեռած մի երեխայի: Միւս աղբիւրի մօտ մանր տղաներ և աղջիկներ հաւաքուած խաղում էին: Երբ ինձ տեսան, վախեցած իսկոյն փախան, սակայն քիչ յետոյ սիրտ առնելով հաւաքուեցան մի տեղ և հետաքրքրութեամբ սկսեցին ինձ դիտել: Իսկ երբ խօսեցի թուրքերէն, նրանք իրար երեսի նայեցին, քրքջացին և նորից սիրտ առնելով, աւելի մօտեցան: Լուռ իրար դիտում էինք:

Երեխաներից շատերը փոխտ էին, մեծ փորով, կեռացած ոտերով: Աղջիկներից շատերը սիրուն էին, մեծ և սև աչքերով, սպիտակ մորթով. բոլորի մազերը «հինայով» ներկուած էին *). շատերի գէմքերը ոչ-մանկական լրջութիւն էին արտայայտում:

* * *

Երեկոյեան օդայում գիւղացիներ էին հաւաքուել ժամանակ անցկացնելու. կար և մի պարսիկ պաշտօնեայ, գեղին կո-

*) Պարսիկները հաւատացած են, թէ «հինան» լատիսթիւն ունի զլխի տարութիւնը դուրս քաշելու, կաշին ամրացնելու: մազերը կակղացնելու և նոյն-իսկ զլխացանքը դարմանելու:

ճակներով կապոյտ համադրեալ հագին, սև երկար գդակին կպցրած «չիր-խուրչուզ» նշանը, Միջին հասակի մի նիհար մարդ էր այդ, մէջքից կորացած, դալուկ դէմքով, խոշոր, մթնած աչքերով։ չարժանեքը դանդաղ էին, հազիւ էր մի երկու խօսք ուղղում խօսակիցներին։

—«Թրիեաքի» է,—ականջիս փափսաց շուշեցին, գլխով ցոյց տալով պարսիկ պաշտօնեային,—Թրիեաք (ափրոն) ծխելու ոռոյրութիւն ունի. ծխելու ժամանակն եկել է, դրա համար է այդքան թուլացած։

Եւ իրաւ, քիչ ժամանակից յետոյ պարսիկը կրակ պահանջեց, չոբեց ծնկների վրայ, գրպանից հանեց ափրոնի տուփը և չիրուխը, սա ոռոյրական չիրուխից տարբերուած է միայն գլխով Ափրոնի չիրուխը կաղմուած է երկու մասից՝ փայտէ խողովակից և կաւէ գլխից, որ փոքրիկ պուլիկի նման է, ձուր մեծութեամբ. փայտէ խողովակն ամրացրած է պուլիկի բերանում, իսկ գլխի վրայ մի փոքր ծակ է բացած։ Պարսիկը բակլայի մեծութեամբ ափրոնը կակղացրեց կրակի վրայ և կպցրեց ծակի մօտ, վերջրեց ունելիքով մի մեծ վառուած ածուխ, մօտեցրեց ափրոնին, մէջքից կռացաւ և սկսեց խողովակը ծծել։ Նրան չէր յաջողում, ծուխը չէր գալիս, ձեռները դողդողում էին, ուստի չէր կարողանում կրակն ափրոնի մօտ պահել։ Բարկութեամբ նորից կրակ պահանջեց. բերին «մաղալի» մէջ վառուած ածուխներ։ Պարսիկը վերսկսեց ծխելու փորձերը, սակայն չէր յաջողում ափրոնը վառել։ Ծխելու ցանկութիւնն այնքան էր սաստկացել նրա մէջ, որ ամբողջ մարմնով դողում էր նա. կարմրած աչքերի խնձորները ասես ահա դուրս կը գան բոյներից. ուռնգները լայնացած, թուրք բերանին ծանր շունչ էր քաշում։ Յանկարծ ունելիքը և չիրուխը նա գետին չըսրտեց և սկսեց երկխայի պէս հեկեկալ... Նորից վերջրեց չիրուխը և ունելիքը, կրակն ափրոնին մօտեցրեց և, սուբախութիւն, ցանկալի ծուխը բերանն եկաւ։ Բաւականութիւնից աչքերը կիսամիակեց և կծու ծխի քուլաները սկսեց բերանից և պնչերից դուրս հանել։ Նա շարունակում էր ապահովեամբ ծխել, բերանի մի կողմով պարբերաբար ծծելով չիրուխի խողովակից, իսկ միւս կողմով ափրոնի մօտ պահած կրակը փչելով, որ չը հանգչի։ Թմրեցնող ծուխը մեզ վրայ էլ ազդեց, բայց այդ պարսիկի փոյթը չէր, նա դրախտի մէջ էր. կիսայնուած էր դռակի վրայ, աչքերը փակած, կիսաբաց չրթուքները ժպտում էին, ամբողջ դէմքն անհուն բաւականութիւն էր ցոյց տալիս։ Երկար ժամանակ այդ դրութեան մէջ մնաց։ Վերջապէս ախտութեամբ նա նստեց տեղը. բոլորովին կերպարանփոխուել էր,

կարծես առաջուայ դանդաղիտ մարդը չը լինէր. աչքերը փայլում էին տենդային կրակով, գէմքը եռանդ էր արտայայտում. նա սկսեց քթի տակին մոմալ ինչ-որ երգ:

Գիւղացիները զգուանքով էին նայում այդ թրեհաքի պաշտօնակին, սակայն սէնչով չէին արտայայտում իրենց զգացմունքը, և շարունակում էին անվերջ զրոյցներ:

*
*
*

Հետեակ օրը շարունակում ենք մեր ճանապարհը: Գիւղերն այժմ յաճախակի են պատահում. Թօխումգիլ, Սումադիլ, Մէհտար, Չախմախուլաղ, Չաքքեանդ, Հիւսէյնարար, Դըղղըղա թուրքաբնակ գիւղերը յաջորդում էին մէկը միւսին: Չաքքեանդ գիւղից վերջանում է Ղարադաղը, և սկսում է Մաւխան մշալը: Այստեղ մեր շարվաղարի օգնականը, մի քսան տարեկան տղայ՝ իր վարձն առաջուց ստացած լինելով, յարմար առիթից օգուտ քաղելով՝ թողնում է իր տիրոջը և փախչում իր գիւղը, հետը տանելով շարվաղարից գողացած տասը կոպէկանոց «ղաբալա» դանակը:

Վերջին գիւղերն անցկացրինք Սարանդ թուրքաբնակ գիւղում: Քաղաքի մօտիկութիւնն արդէն զգացում էր. այստեղ միայն գիւղերելու համար ինձնից վերցրին մի բուբլի, մինչդեռ Ղարաբաղում և Ղարադաղում գիւղացիները ձրի էին թողնում իրենց մօտ գիւղերելու. ևս վճարում էի միայն ուտելիղէնի համար, իսկ շարվաղարը իր ձիերի կերի համար: «Սարանդ» անունը յիշեցրեց մեր հին տնաբոյժ գիտնականներին, որոնք հաստատում էին, իբր թէ Մարանդ քաղաքի անունը դուրս է եկած երկու խօսքից, այսինքն՝ «մայր» և «անդ», իբր թէ այդ քաղաքում թաղուած է եղել Նոյի մայրը, ուստի քաղաքին տուել են Մայրանդ կամ Մարանդ անունը: Եթէ այդ ձիշտ է, ուրեմն Սարանդ գիւղի անունը բաղկացած է երկու խօսքից՝ «սար» և «անդ», սակայն այս գիւղի մօտ իսկի սար էլ չը կայ:

Սարանդից սկսած ճանապարհին յաճախ պատահում էինք բաղմաթիւ անցորդներ. ձի հեծած կանաչ չաղրաների մէջ փաթաթուած, «ուրբանդ» երեսներին քաշած, սէյրիչներ և զերփիշների խմբեր, ուղտերի քարվանսներ խառնուել են միմեանց: Մեր մօտով անցնելիս՝ ճանապարհորդները մահմեդականի սովորութեան համաձայն նախ բարևում էին իմ ուղեկից մահմեդականներին և յետոյ ինձ:

Այստեղի լեռները բուսականութիւնից բոլորովին զուրկ են: Երևում են գոյնըզգոյն հողային սարեր, կանաչ, կապոյտ, գեղին, կարմիր, ծիածանի բոլոր ներկերով: Միտս ընկաւ Շատախի մասին ասուածքը:

«Մոկաց սարեր պետ-պետ (մեծ) քարեր.
Շատխու երկիր բալաջ (գոյնղգոյն) սարեր»

Բարձրանում ենք Փայա սարը, որտեղից մեր աչքերի առջև յանկարծակի բացւում է Թաւրիզի տեսարանը: Տները դեռ չեն երևում այգիների միջից, քաղաքը նմանում է մի վիթխարի այգեստանի, որի ծայրը գնում է և հորիզոնում անհետանում:

Պատմական քաղաքի տեսքն ինձ ձգեց պատմական խոհերի մէջ: Արդեօք ճիշտ է, որ Մեհրուժանի սպանութեան առիթով է ծագել այս քաղաքի անունը, որ Թաւրիզ խօսքը «դա» և «վրէժ» խօսքերի աղաւաղումն է: Ճիշտ է, թէ այդ էլ «Մաբանդ» անունն բացադրութեան պէս է...

Յանկարծ ձիւ մի թռիչք գործեց դէպի մի կողմ և սկսեց վախկեցած փռնչալ: Այդ անսպասելի շարժումից հաղիւհաղ կարողացայ թափրի վրայ նստած մնալ, նայեցի դէպի աջ՝ ձիու վախկնալու պատճառն իմանալու... և դարմանքից ապշած մընացի: Քարերի կոյտերի միջից, հողային որջերից դուրս էին սողում դէպի մեզ ինչ-որ մարգանման արարածներ դարհուրելի կերպարանքով, կարծես նոր դուրս եկած լինէին դժոխքից: Դրանք բորոտութեամբ հիւանդացածներ են, որոնց պարսից կառավարութիւնը թոյլ չէ տալիս ապրելու քաղաքներում կամ գիւղերում, ուստի այդ թշուառները ստիպուած են լինում բանուկ ճանապարհների մօտ որջեր չինել և ողորմութեամբ ապրել: Յիշեցի Խորենացու գրածը Մեծն Ներսէսի ժամանակների մասին. «... բորոտները հալածւում էին իրրև օրէնքով պիղծ համարուածներ, և ուրուկներին քշում էին, որ նոցա ախար ուրիշներին չը փոխուի. նոցա բնակարաններն անապատներն ու ամալի տեղերն էին, և ծածկոյր—քարերն ու մացառները. նոքա ոչ ոքից միտթարութիւն չէին գտնում իրանց թշուառութեան մէջ...»

Անցել են բազմաթիւ դարեր, և վերաբերմունքը դէպի թշուառ հիւանդները նոյնն է մնացել:

Իմ տեսած բորոտների մէջ կային տղամարդիկ և կանայք, ծերեր և երիտասարդներ: Մի քանիսն էին երեանքը թնթնած էին (одутловато). ճակատի բնական խորշերն աւելի խոր ընկած են, ծալքերն աւելի հաստ, նամանաւանդ յօնքերի վերեր և յօնքամիջի մօտ: Յօնքերի մազերը թափուած են, իսկ կաշին իջել է աչքերի վրայ, այնպէս որ աչքերն իրականից փոքր են երևում. քիթը հաստացած է և լայնացած. չրթուքները նոյնպէս հաստացած են, իսկ կղակը քառակուսի ձև ստացած: Ականջները նոյնպէս հաստացած են և բշտիկներով ծածկուած:

Այդպիսի երեւոյթները զարմանալի նմանութիւն ունեն անիւծի խրոխտ գէմքին:

Միւսներն ընդհակառակը, զարհուրելի կերպարանք ունեն: Սրանց մարմնի կաշին չորացած է և ճաքճքած, տեղ-տեղ խոցերով պատած: Կարկամած ձեռները, որոնց մատերի կէսը մինչև յօդերն ընկած են և բաց խոցեր են երևում, կառկառում են գէպի ձեզ և ողորմութիւն հայցում: Մի քանիսներն արդէն զրկուել են ոտների և ձեռների թաթերից: Կար և մի երիտասարդ կին, որի երեսի վրայ քթի տեղ մի մեծ և խոր ծակ է բացուած, մի աչքը փոս ընկած-փակուած է, իսկ միւս սպիտակած աչքը սևեռել է մեր երեսին, կարծես, մարմարեայ հին արձանի աչք լինի: Բարեբախտաբար այդպիսի խոցաւոր հիւանդները ցաւեր չեն զգում, և երևում էր, որ բոլորովին անտարբեր են վերաբերում գէպի իրանց վիճակը:

Ձիաները քչեցինք և հեռացանք այդ զարհուրելի տեղից: Մի քանի ժամից յետոյ արդէն մտնում ենք Թաւրիզի նեղ փողոցների լաւիւրինթոսը:

Բժ. Բ. ՕՀԱՆԵԱՆ